

М.В. КВЯЦІНСКІ

Навуковы кіраўнік – А.С. Дзядова
Рэспубліка Беларусь, Віцебск, Ліцэй ВДУ імя П.М. Машэрава

**СЕМАНТЫЧНЫЯ ДЫЯЛЕКТЫЗМЫ ВІЦЕБШЧЫНЫ,
ЯКІЯ РЭПРЭЗЕНТУЮЦЬ
МАТЭРЫЯЛЬНУЮ І ДУХОЎНУЮ КУЛЬТУРУ БЕЛАРУСАЎ**

Уводзіны. Беларускае нацыянальнае мовае літаратурнае і дыялектнае формы выступае важным складнікам духоўнай культуры нашага народа, асновай нацыянальна-культурнай свядомасці і сродкам яго этнічнага самаўсведамлення. Менавіта ў роднай мове беларусаў выяўляецца «нацыянальная прырода» слова, даецца асэнсаванне іх нацыянальнай карціны свету, рэпрэзентуюцца звесткі сацыяльна-гістарычнага і нацыянальна-культурнага характару. Як адзначаюць аўтары «Слоўніка дыялектнага фразеалогіі Віцебшчыны», «дыялектная мова з’яўляецца найбагацейшай нацыянальна-культурнай скарбніцай любога народа» [1, с. 3].

У народных гаворках Віцебскай вобласці адзін з самых значных разрадаў рэгіянальнай лексікі ўтвараюць семантычныя дыялектызмы, якія рэпрэзентуюць матэрыяльную і духоўную культуру беларусаў і нясуць у сабе цікавую нацыянальна-культурную інфармацыю, знаёмяць з асаблівасцямі жыцця беларусаў, трансліруюць адметнасці іх этнічнага светапогляду, абумоўленыя сацыяльна-гістарычнымі абставінамі, якія склаліся на Беларусі на працягу папярэдніх стагоддзяў.

Актуальнасць даследавання вызначаецца найперш тым, што збор і даследаванне лексічнага матэрыялу дыялектнага паходжання з боку нацыянальна-культурнага і краязнаўча-рэгіянальнага зместу дазваляе глыбей спасцігаць духоўна-культурны патэнцыял беларускай мовы і яе магчымасці ў сферы сучаснай камунікацыі, а значыць, захаваць беларускую мову як форму духоўнай культуры для нашчадкаў.

Крыніцай даследавання паслужыў «Рэгіянальны слоўнік Віцебшчыны» [2], [3]. На матэрыяле гэтага лексікаграфічнага выдання намі выяўлена каля 130 лексічных адзінак, якія ўжываюцца пераважна ў побытавай сферы жыцця нашых землякоў і намінуюць прадметы хатняга і гаспадарчага ўжытку, ежу, стравы і прадукты харчавання, а таксама розныя віды адзення і вырабы з тканіны, традыцыйныя святы, абрады і інш.

Аб’ектам нашага даследавання выступаюць семантычныя дыялектызмы (больш за 30 найменняў), якія функцыянуюць у рэгіянальнай мове і ўваходзяць у склад наступных дзвюх лексіка-семантычных груп: 1) назвы адзення і вырабаў з тканіны; 2) назвы традыцыйных свят і абрадаў.

Мэта даследавання – выявіць шляхам комплекснага аналізу спецыфіку значэння і функцыянавання семантычных дыялектызмаў, якія ўжываюцца ў народных гаворках Віцебшчыны і выступаюць у якасці моўных транслятараў матэрыяльнай і духоўнай культуры беларускага народа.

Асноўнымі метадамі даследавання з'яўляюцца апісальны і супастаўляльны метады.

Асноўная частка. Семантычныя дыялектызмы, як вядома, супадаюць па сваёй знешняй форме са словамі літаратурнай мовы, але ў народных гаворках, якія выкарыстоўваюцца жыхарамі на пэўнай тэрыторыі, маюць зусім іншае значэнне, а таму выступаюць у ролі спецыфічных амонімаў у дачыненні да агульнаўжывальных слоў.

Значнай частотнасцю свайго выкарыстання на Віцебшчыне характарызуецца група семантычных дыялектызмаў, якія абазначаюць розныя віды адзення і вырабаў з тканіны. Сюды ўваходзяць:

а) назвы адзення і яго частак:

дубальтбўка 'суконная хустка ў клетку' (у літ. мове 'двухствольнае паляўнічае ружжо'): *Дубальтбўка абычна бывае ў клетку* (Кашчына Чаш.) [2, с. 181];

плаўнік 'купальнік, жаночы касцюм для купання' (у літ. мове 'орган руху ў рыб і водных жывёл'): *Адзявай плаўнік і пайшлі купацца* (Камаі Паст.) [3, с. 151];

світка 'любое цёплае верхняе адзенне' (у літ. мове 'світа – доўгая сялянская вопратка з даматканага сукна'): *Што за світка на табе, новую купіла?* (Сухавержжа Міёр.) [3, с. 248];

фрэнч 'пінжак' (у літ. мове 'прыталеная куртка ваеннага крою з чатырма накладнымі кішэнямі'): *Ты ж у людзі пойдзеш, надзень свой фрэнч* (Грыгаравічы Леп.) [3, с. 319];

намётка 'хустка, касынка' (у літ. мове 'папярэдні план'): *Намётку не забудзь, як да кароў пойдзеш* (Дуброўна) [3, с. 45];

саро́ка 'вузкая стужачка, якую зацягвалі ў сарочку' (у літ. мове 'птушка сямейства крумкачовых'): *Саро́ку падвязвалі бантамі для большай красаты.* (Кузняцова Віц.) [3, с. 243];

брыль 'брыжы' (у літ. мове 1) 'казырок шапкі; 2) 'капялюш з палямі'): *Васіліна абшыла сваю спадніцу ружовым брылем* (Наваполацк) [2, с. 94] і інш;

б) назвы вырабаў з тканіны:

вышы́ванка 'вышыты ручнік' (у літ. мове 'кашуля, аздобленая вышыўкай'): *Трэба памыць вышы́ванку* (Загарадна Лёзн.) [2, с. 134];

круг 'круглы палавік ручной работы' (у літ. мове 1) частка плоскасці, абмежаваная акружнасцю, а таксама сама акружнасць; 2) 'круглая пляцоўка; 3) прадмет, падобны па форме на кола' і інш.): *Кала дзвярэй ляжыць круг, вязаны кручком* (Якубаўшчына Лёзн.) [2, с. 263];

кружо́к 'самаробны палавік круглай формы' (у літ. мове 1) 'памянш.-ласк. ад круг'; 2) 'круглая драўляная падстаўка пад гарачы посуд'): *Звязала тамбуркам кружо́к за два вечары, пад ногі на пол кіну.* (Асвея В.-Дзв.) [2, с. 263];

лаханка 'посцілка' (у літ. мове 'анат. поласць ныркі, якая злучаецца з мачаточнікам'): *Красівая ў цібе лаханка на ложку* (Белькі Паст.) [2, с. 284];

начоўкі ‘начныя шторы’(у літ. мове ‘прадаўгаватая драўляная або металічная пасудзіна для мыцця бялізны або іншых гаспадарчых патрэб’): *Усе начоўкі трэба будзіць перамыць к святу* (Стайкі Віц.) [3, с. 57];

пóлка (пóлачка) ‘пялёнка, невялікая прасцінка для спавівання грудных дзяцей’(у літ. мове ‘лаўка ў вагоне для сядзення ці ляжання’): *Пóлку са шнура знімі. Малога завярнулі ў пóлачку* (Станіславава Дубр.) [3, с. 161];

су́сла ‘пакрывала, посцілка’(у літ. мове 1) адвар, з якога вырабляюць піва ці квас; 2) ‘сок адціснутага вінаграду’): *Ужо трэ з ложка су́сла мыць* (Дуброўкі Чаш.) [3, с. 288];

намётка ‘вышыты ручнік’(у літ. мове ‘папярэдні план’): *Мая свікроўка мне намётку падарыла* (Бароўка В.-Дзв.) [3, с. 45] і інш.

в) назвы адзення і вырабаў з тканіны абрадавага прызначэння:

бажні́ца ‘ручнік, які вешаюць на абразы’(у літ. мове ‘уст. паліца з абразамі’): *У кожнай хаце на абразях павінна вісець бажні́ца* (Сяло Гар.) [2, с. 62];

намётка ‘вясельны падарунак нявесты родным жаніха’(у літ. мове ‘папярэдні план’): *Нявеста рыхтавала намёткі ўсім родным жаніха.* (Лазы Тал.) [3, с. 45];

ткáнка ‘сагнутая лучына, абцягнутая тканінай, якая надзяваецца нявесце падчас вяселля’(у літ. мове ‘група аднародных, звязаных паміж сабою клетак, якія выконваюць у жывым арганізме адну і тую ж функцыю’): *Як знімалі маладой вянок, надзявалі ткáнку* (Шаркоўка Леп.) [3, с. 301] і інш.

Трэба адзначыць, што большасць прыведзеных слоў матываваныя. Так, назоўнік **бажні́ца** ‘ручнік, які вешаюць на абразы’ паходзіць ад слова **Бог**; слова **начоўкі** ‘начныя шторы’ матывуецца назоўнікам **ноч** ‘частка сутак ад захаду да ўсходу сонца, з вечара да раніцы’ і інш. Семантычны дыялектызм **намётка** мнагазначны: 1) ‘вясельны падарунак нявесты родным жаніха’; 2) ‘хустка, касынка’; 3) ‘вышыты ручнік’.

Асобна трэба сказаць пра семантычныя дыялектызмы, якія на ўзроўні жывой народнай мовы Віцебшчыны ўступаюць паміж сабой у аманімічныя адносіны, напрыклад: **лахáнка**¹ ‘гліняная або драўляная міска’– **лахáнка**² ‘карыта’, **лахáнка**³ ‘посцілка’; **сарока**¹ ‘вузкая стужачка, якую зацягвалі ў сарочку’– **сарока**² 1) ‘страва з дрэннай запечанай бульбы’; 2) ‘ячня на малацэ, крыху падкалочаная мукой’ і інш.

Сінанімічнымі адносінамі звязаны паміж сабой семантычныя дыялектызмы, якія намінуюць вышыты ручнік: **вышыва́нка** (у Лёзненскім раёне) – **намётка** (у Верхнядзвінскім раёне). Заўважаем пашырэнне семантыкі на тэрыторыі Віцебшчыны ў намінацыі **сві́тка** ‘любое цёплае верхняе адзенне’ (параўн. літ. **сві́тка** ‘доўгая сялянская верхняя вопратка з даматканага сукна’). У якасці граматычных варыянтаў выступаюць назоўнікі **круг** і **кружбóк**, якія маюць аднолькавае значэнне – ‘самаробны палавік круглай формы’.

Даследаваныя семантычныя дыялектызмы, якія выступаюць у якасці транслятараў духоўнай культуры беларускага народа, прадстаўлены ў сваёй большасці назвамі традыцыйных абрадаў і свят. Напрыклад,

бра́ма ‘абрад, у вясельным абрадзе перашкода на шляху маладых з пачастункам дзеля таго, каб маладыя заплацілі грошы’(у літ. мове ‘шчыльныя, на дзве палавіны, крытыя зверху вароты’): *Ужо каторую суботу на нашай вуліцы рыхтуюць брамы* (Мілашкі Брасл.) [2, с. 90];

бу́льбіна ‘жарт на Купалле, калі каменьчыкам ці бульбінай на нітцы грукаюць у акенца’(у літ. мове *разм.* ‘адзін клубень бульбы’): *Бульбіну якой-небудзь бабулі зробяць* (Машчоны Сен.) [2, с. 97];

кавалéр ‘абрад, вечар, збор гасцей перад вяселлем, які праходзіць дома ў жаніха’(у літ. мове 1) ‘мужчына, які танцуе з дамай, суправаджае яе на гулянні’; 2) ‘асоба, узнагароджаная ордэнам’): *А калі ўжэ маліц жэніцца, тады вечар называецца “кавалéр”* (Шаркоўка Леп.) [2, с. 221];

маёўка ‘кірмаш, які ладзіўся ў вёсках з прычыны святкавання Першага мая’(у літ. мове ‘вясенняя загарадная прагулка, гулянне на ўлонні прыроды’): *Ці пойдзем заўтра на маёўку?* (Князі Віц.) [3, с. 14];

мазні́ца ‘слуп, змазаны мазутам, які палілі падчас святкавання Купалля’(у літ. мове ‘пасудзіна для калёснай мазі’): *Мальцы пайшлі паліць мазніцу* (Ула Беш.) [3, с. 14];

начо́ўкі ‘вячоркі’(у літ. мове ‘начлег – прыпынак нанач для сну, адпачынку’): *Начо́ўкі ўсе любяць, бо радасці многа яны даюць* (Выдрэя Лёзн.) [3, с. 56];

узды́х ‘сурокі, чары, якія, паводле забабонаў, перадаюцца праз паветра’(у літ. мове ‘ўзмоцненае ўдыханне і выдыханне паветра’): *Узды́х знімаю. Цяпер многа ад сурокаў паміраюць* (Ноўка Віц.) [3, с. 309] і інш.

Трэба адзначыць, што выразную матывацыю маюць назоўнікі **мазні́ца** ‘слуп, змазаны мазутам, які палілі падчас святкавання Купалля’, утвораны ад дзеяслова *мазаць* ‘пакрываць тонкім слоём чаго-небудзь тлустага або вадкага’, і **узды́х** ‘сурокі, чары, якія, паводле забабонаў, перадаюцца праз паветра’, утвораны ад дзеяслова *уздыхаць* ‘рабіць уздыхі’.

Структурным кампанентам разгледжанай лексіка-семантычнай групы ўласціва з’ява аманіміі. Напрыклад, **рага́тка¹** ‘карова з вялікімі рагамі’ – **рага́тка²** ‘столік, якім перагароджваюць дарогу вясельнаму поезду падчас сустрэчы маладых’; **начо́ўкі¹** ‘вячоркі’ – **начо́ўкі²** ‘начныя шторы’ і інш.

Як сведчыць даследаваны лексічны матэрыял, наміналыўныя адзінкі, якія рэпрэзентуюць матэрыяльную і духоўную культуру нашых землякоў, адлюстроўваюць у сваім значэнні пэўныя рэгіянальныя моўныя асаблівасці паўночна-ўсходняй часткі Беларусі, вобразнасць народнай мовы, яе прастату і жывасць.

Заклучэнне. Такім чынам, народна-дыялектная лексіка паўночна-ўсходняй часткі Беларусі выступае адным са шляхоў спасціжэння нацыянальнай карціны свету нашага народа, у аснове якой ляжаць найперш

адметнасці яго матэрыяльнай і духоўнай культуры. Гэта пацвярджае думку, што вывучэнне мовы рэгіёнаў выступае адным са складнікаў даследавання культуры і гістарычнага мінулага таго ці іншага этнасу.

Характарыстыка семантычных дыялектызмаў як моўных транслятараў традыцыйнай народнай культуры беларусаў дазваляе сучаснікам бліжэй пазнаёміцца з асаблівасцямі жыцця нашых продкаў, адметнасцямі іх менталітэту і нацыянальнага быцця, абрадаў і звычаяў, якія склаліся на працягу папярэдніх стагоддзяў. Прааналізаваны моўны матэрыял выступае ў якасці дзейснага сродку нацыянальна-культурнага і духоўна-маральнага выхавання сучаснай студэнцкай і вучнёўскай моладзі і садзейнічае фарміраванню ў яе прафесійных кампетэнцый і пашырэнню навуковага кругагляду.

Вынікі, атрыманыя ў працэсе даследавання, могуць быць скарыстаныя пры стварэнні навуковых прац апісальнага характару, прысвечаных вывучэнню лексічных асаблівасцей паўночна-ўсходняга дыялекту, выкладанні курса беларускай дыялекталогіі ў ВНУ, пры арганізацыі краязнаўчай працы і распрацоўцы факультатыўных заняткаў па беларускай мове ў сярэдніх агульнаадукацыйных установах, а таксама ў працэсе папулярызацыі і пашырэння беларускай мовы як спрадвечнага сродку зносін беларусаў.

Пералік скарачэнняў раёнаў Віцебскай вобласці

Беш. – Бешанковіцкі; Брасл. – Браслаўскі; В.-Дзв. – Верхнядзвінскі; Віц. – Віцебскі; Гар. – Гарадоцкі; Дубр. – Дубровенскі; Леп. – Лепельскі; Лёзн. – Лёзненскі; Міёр.–Міёрскі; Паст. – Пастаўскі; Сен. – Сенненскі; Тал. – Талачынскі; Чаш. – Чашніцкі.

Спіс выкарыстаных крыніц

1. Слоўнік дыялектнай фразеалогіі Віцебшчыны / склад. А.С. Дзядова, Г.К. Семянькова ; пад рэд. А.С. Дзядовой. – Віцебск: ВДУ імя П.М. Машэрава, 2025. – 108 с.
2. Рэгіянальны слоўнік Віцебшчыны: Частка 1 / рэд. Л.І. Злобін. – Віцебск: УА “ВДУ імя П.М. Машэрава”. – Віцебск, 2012. – 309 с.
3. Рэгіянальны слоўнік Віцебшчыны: у 2 ч. / склад. : Г.К. Семянькова, Т.А. Грачыха, А.С. Дзядова [і інш.]; пад рэд. А.С. Дзядовой. – Віцебск: ВДУ імя П.М. Машэрава, 2014. – Ч. 2. – 358 с.